

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Կովկասեան ցուցահանդէս.—Արդիւնազորական տաղնապ Բազում.—Երեւանի թեմական դպրոցը.—Մխիթարեանների տունը գնաւոնեցում:

Ներկայ սեպտեմբեր ամիսը մի հազուադէպ, նոյնիսկ բացառիկ կերպարանք ունի. Թիֆլիսում բացուեց ընդհանուր Կովկասեան ցուցահանդէս և մեր գաւառները նրա մէջ հանդէս բերին իրանց ամբողջ կուլտուրական կեանքը: Դա մի մեծ տօն է մեր երկրի համար:

Մեր նպատակը չէ նկարագրել ցուցահանդէսի այն մասերը, ուր երևան է հանուած մեր գաւառի տնտեսական և կուլտուրական կեանքը: Գաւառական կեանքի քրօնիկագիրը կարող է միայն երեոյթն արձանագրել և նրա թողած ընդհանուր տպաւորութիւնը լուսարանել: Ցուցահանդէսը, ինչպէս յայտնի է, բացուած է մի մեծ սրտամական դէպքի յօրեկեանի առիթով. դիտենք որ այս սեպտեմբերին լրացել է հարիւր տարի այն օրից, երբ Կովկասի մի մասը—Վրաստանը, մտաւ ռուսաց տիրապետութեան տակ, բաց անելով մի շուռ, որով Անդրկովկասի միւս մասերն էլ հետզհետէ մտան նոյն տիրապետութեան տակ: Տօնում է այդ յօրեկեանը, և այդ տօներին պէտք էր ցոյց տալ թէ մեր երկրի ազգաբնակիւթիւնը այդ հարիւր տարիների ընթացքում ինչ առաջադիմութիւն է արել խաղաղ կուլտուրական զարգացման ասպարէզում: Ահա այդ հարցն էլ հետաքրքրում է ցուցահանդէս մտնողին:

Առաջադիմութիւն, ի հարկէ, կայ: Եթէ 1801 թուականին մի մեռած մարդ յառութիւն առնէր և գնար տեսնելու Կովկասեան ցուցահանդէսը, նա կը տեսնէր չառ ու չառ այնպիսի բաներ, որոնց մասին չէին էլ կարող մտածել նրա ժամանակակիցները: Այժմ երկաթուղիներ, այժմ ելեքտրականութիւն, ահապին զօրծարաններ, նաւթի, քարածուխի, մետաքների չահագործութիւն մեծ չափերով, կատարելագործուած միջոցներով—ահա ինչքան մեծ նորութիւններ կը տեսնէր նա: Նոյնիսկ

պապենական կաթի ու պանրի գործն էլ ահագին յեղափոխութեան է ենթարկուել: Ջրհեղեղեան խնոցիների և այլ նահապետական գործիքների հետ երևան են եկել ինչ-որ մեքենաներ, ինչ-որ ուրիշ տեսակ պատրաստութիւններ՝ իւղ, պանիր և այլ մթերքներ պատրաստելու համար: Օղեհանութիւնը, պարտիզպանութիւնը, մրգաբուծութիւնը, անասնապահութիւնը կրում են իրանց վրայ յեղափոխութեան կնիք: Նկատուած է որ ինչ-որ նոր հոսանքներ, նոր աշխատողներ են մտել գործերի մէջ, կերպարանափոխել են նրանց, հեռացրել իրանց նախատիպերից: Նահապետական ծանրաշարժ գութանն էլ տեղի է տուել նորամուտ, թեթև մեքենաներին...

Կասկած չը կայ որ երկիրը երկար ժամանակ հանգստութիւն և հնարաւորութիւն է ունեցել մտածելու իր պակասութիւնների մասին: Կասկած չը կայ որ մի շինարար ձեռք նրան առաջ է մղել, ուսուցել է, կրթել, հասկացնելով չարն ու բարին: Ասիական խաւարից, արեան և արտասուքների լծից ազատուելը տեղի է ունեցել անընդհատ.— դա չօշափելի, շատ խոշոր փաստ է:

Բայց հարց է.— ինչպէս է այդ նոր, կուլտուրական հզոր ոյժը դիպել մեր երկրին: Մենք առաջադիմել ենք. բայց արդեօք մեզանից ամեն մէկն է առաջադիմել, արդեօք մեր երկրի ամբողջ ազգաբնակչութիւնն է մտել այդ նոր հոսանքների մէջ և մեր տնտեսական կեանքում ամենքն են արդեօք հնից ազատուելու և նորին հետեւելու տրամադրութիւն ցոյց տալիս:

Դիտելով ցուցահանդէսը, դիտելով մեր կուլտուրական առաջադիմութեան նշանները, մենք չենք կարող դրական պատասխան տալ վերոյիշեալ հարցերին: Նորութեան, կատարելութեան ոգին մեր ամբողջ երկրի մէջ չէ տարածուել, այլ տեղ տեղ է հաստատուել, կազմելով բախտաւոր ուղիներ, փոքրիկ կուլտուրական գաղութներ: Եթէ վերջենք մեր ժողովրդի միապաղաղ բազմութիւնը, կը տեսնենք որ նա իր երկիրը մշակելու, իր բնութեան հարստութիւնները շահագործելու միջոցների մէջ համարեա բոլորովին միեւնոյն է, ինչ էր մի դար առաջ: Հասկացողութիւնները մասսայի մէջ դեռ չեն յեղաշրջուել, դեռ գործիքները և գործերու եղանակը հին նահապետական են. առաջադիմեյիս առանձին անհատներ, առանձին դասակարգեր, բայց բազմութիւնը, մասսան անշարժ է մնացել: Որովհետեւ այդ բազմութիւնը հարիւր տարիների ընթացքում կամ շատ քիչ կրթուեց կամ բոլորովին չը կրթուեց:

Եւ ահա մեզանում նկատուած է մի այսպիսի տեսարան: Մի կողմից անշարժ ժողովրդի ահագին մասսան, որ նստած

է հողի վրայ, ապրում է ձեռքի աշխատանքով. նա չէ առաջադիմում, ձեռք չէ բերում աջող կռուելու և իր գոյութիւնը ապահովելու միջոցներ: Իսկ միւս կողմից լայն հոսանքներով ներս է մտնում արդիւնաբերական առաջադիմութիւնը և խլում ժողովրդից նրա արհեստները, նրա երկրագործական, տնտեսական պարապմունքները: Նկատուում է, հէնց այդ պատճառով, ոչ թէ առաջադիմութիւն, ժողովրդի տնտեսական կեանքի մէջ, այլ նոյնիսկ անկում, յետադիմութիւն, համեմատած այն դրութեան հետ, որ գոյութիւն ունէր հարիւր տարի առաջ: Այնպէս որ տնտեսական և արդիւնաբերական նոր ոգին ոչ թէ գալիս է ժողովրդին օգնելու, այլ հանդիսանում է նրա թշնամին, նրան զրկող, հարստահարող: Գոնէ այսպէս է իրերի այժմեան դրութիւնը:

Եւ դա հասկանալի է: Երկու կողմերի մէջ տեղի ունի մրցութիւն, բայց դիմադրելու, յաղթող հանդիսանալու միջոցները անհաւասար են: Երեակայեցէք մի ժողովուրդ, որ տգէտ է, անպատրաստ, իր հին հասկացողութիւնների մէջ խրուած, անօգնական: Այդպիսի ժողովրդի մէջ է մտնում գիտութեան բոլոր միջոցներով զինուած ակոյեանը և, ի հարկէ, դա ինքը պիտի յաղթէ: Գիւղացին չունի դրամագլուխ, ոչ էլ էժան վարկ. իր կաթնալին տնտեսութիւնը նա չէ կարող արդիւնաւորել նոր միջոցներով, որովհետեւ տգէտ է, որովհետեւ սովորել չէ կարողանում և սովորելուց յետոյ էլ անկարող է գործ կազմակերպել, յոյսը դնելով անկուշտ վաշխառու-վաճառիւնների վրայ: Ահա այդ միջնաւայրում երեան է գալիս գիտութեամբ զինուած կաթնատնտեսը. նա ունի կատարելագործուած գործիքներ, ունի ձեռնտու պայմաններով դրամ վերցնելու հնարաւորութիւն: Եւ, ի հարկէ, գիւղացին կը մնայ իր նահապետական մածնի, իր տեղական պանրի հետ, որ միայն տեղական կարիքներին կարող է բաւարարութիւն տալ, իսկ նրա աչքի առաջ, նրա հողի վրայ կը գոյանան մեծ կաթնատնտեսական գործարաններ, որոնք ահագին շահեր կը տան իրանց տէրերին:

Արհեստաւորը, տնայնագործը նոյն այդ դրութեան մէջ են: Նահապետական միջոցներով գործ կատարելը շատ թանգ է նրատոււմ, որովհետեւ խլում է շատ մեծ ժամանակ, որ կարելի էր օգտակար կերպով գործ անել ուրիշ կարիքների համար: Վարձատրել գորգագործի աշխատանքը բաւարար կերպով չէ կարելի, քանի որ նոր ձևի կատարելագործուած գործարանը առաջարկում է նոյն ապրանքը աւելի էժան գնով: Եւ մեզանում գորգագործը կամ պէտք է բոլորովին թողնէ իր արհեստը կամ պակասեցնէ իր ծախսերը և նոյնպէս էժանացնէ իր ձեռ-

քի աշխատանքը: Այսպէս առաջ է գալիս արհեստի սնանկում, այսպէս ոչնչանում է ժողովրդի գոյութեան միջոցներից մէկը: Վերջիններ միւս արհեստներն ու պարապմունքները, միևնոյն երևոյթը կը նկատենք ամեն տեղ, ուր մի կողմում կանգնած է տգէտ ու անօգնական ժողովուրդը, իսկ նրա դիմաց ժամանակակից արդիւնագործութիւնը:

Այժմից իսկ կարելի է նկատել մօտիկ սպագայի պատկերը: Եւրոպական կուլտուրան աւելի և աւելի ուղղիմունք կը գրաւեն մեր երկրում, առանձին-առանձին անհատներ, ընկերութիւններ, դասակարգեր տիրապետող դիրք կը բռնեն, իսկ ժողովրդական մասսան, մեր երկրի ազգաբնակչութեան առաջին մեծամասնութիւնը կը մնայ նոյնքան անօգնական, անկարող մրցելու նորեկ ոյժի դէմ և պարտաւորուած կը լինի ստրկանալ, սպառելով իր ոյժերը անհաւասար կռուի մէջ:

Ահա ինչ է ցոյց տալիս Կովկասեան ցուցահանդէսը: Արդեօք նա հանդէս բերել է և՛ այնպիսի նմուշներ, որոնք վկայէին թէ մեր ժողովրդի մէջ էլ զարգանում է սեփական շահերը ճանաչելու գիտակցութիւնը:—Շատ թոյլ չափերով, հազիւ նկատելի կերպով, եւ դա իրականութեան ճշմարիտ հայելին է. կեանքի մէջ չը կայ այդ գիտակցութիւնը, հետևաբար նա չէ կարող լինել և ցուցահանդէսում: Եթէ անայնագործական բաժնում դուք կը հետաքրքրուէք մի փոքրիկ գործով, ձեր առջև կը բացուի մի լայն հորիզոն և դուք կ'իմանաք թէ ինչ ճանապարհ պիտի անցնէ մեր ժողովուրդը իր անտեսական անկախութիւնը պահպանելու համար: Քուլթայիսի նահանգում գոյութիւն ունի մետաքսագործների մի ընկերութիւն, որի անդամների թիւը հասնում է 9000-ի: Ինչ նպատակներ ունի այդ ընկերութիւնը:—Զարգացնել արհեստը ժողովրդի մէջ, ստեղծել ձեռնտու պայմաններ արդիւնաբերութիւնը արտահանելու և վաճառելու համար և այլ այդպիսի կարևոր հոգածութիւններ—անա ինչի է ձգտում այդ ընկերութիւնը: Ո՛վ փոքր է շատէ ծանօթ է եւրոպական կեանքին, նա հեշտ կ'ըմբռնէ որ ժողովրդի ինքնագարգացման և անտեսական առաջադիմութեան ամենահզօր գործոններից մէկը աշխատանքի այս տեսակ ընկերակցական կազմակերպութիւնն է:

Մենք պէտք է խոստովանենք որ այդ տեսակ կազմակերպութիւնները ընդհանուր երևոյթ չէ մեր երկրի համար: Եւ դա, ի հարկէ, շատ ցաւալի է: Հաճութեամբ արձանագրում ենք և այն փաստը որ լայնատարած և բազմալեզու Անդրկովկասի մէջ միայն վրաց ազգն է, որ հասկացել է գիւղատնտեսական և անայնագործական ընկերակցութիւնների գաղափարը: Դժբախ-

տարար, մեր ձեռքում չը կան առատ փաստեր այդ կազմակերպութիւնների մասին աւելի բնդարձակ տեղեկութիւններ տալու համար: Բայց իբրեւ նմուշ, կարող ենք բերել հետեւալ փաստը:

Նորերումս Գուրիական «Միջնորդ» գիւղատնտեսական ընկերութիւնը ներկայացրել է պաշտաճաւոր իշխանութեան իր կանոնադրութեան նախագիծը, որ շուտփութեւն հետեւալ նպատակները. 1) Աջակցել տեղական գիւղատնտեսներին ձեռք բերելու իրանց անհրաժեշտ գործածական նիւթերը և առհասարակ գիւղական տնտեսութեան մէջ անհրաժեշտ առարկաները, նոյնպէս և շահաւէտ կերպով վաճառ հանելու իրանց տնտեսութիւնների արտադրութիւնները, հում կամ մշակուած գրութեան մէջ, այդ վերջին նպատակով ընկերութիւնը հիմնում է գիւղատնտեսական—տեխնիկական հիմնարկութիւններ՝ տեղական հում նիւթերը մշակելու համար: 2) Տեղական գիւղատնտեսներից դնել կամ կոմիսիայով վերցնել վաճառելու համար տեղական բերքերը և դրա հետ տալ տէրերին փոխառութիւն, ապահովուած նոյն ապրանքների արժողութեամբ. ապրանքները գրաւ դնելով փոխառութիւն ստանալ տէրերի համար զանազան կրեդիտային հիմնարկութիւններից և առհասարակ կատարել գիւղատնտեսների ամեն տեսակ յանձնարարութիւնները, որոնք վերաբերում են նրանց պարապմունքներին:

Ահա մի ժողովուրդ, որ խելացի կերպով ըմբռնել է իր հարստութեան և բարեկեցութեան գաղտնիքը: Կը գայ ժամանակ, երբ այդ ոգին աւելի զարգացած, աւելի լայն տարածուած կը լինի, ժողովրդի ոյժերը մի տեղ հաւաքած, փոխադարձ աջակցութեան և ընկերական սկզբունքի վրայ համախմբուած: Եւ այդ տեսակ ժողովուրդը չի վախենայ կապիտալի և գործարանի մրցութիւնից. այն ինչ այն ժողովուրդները, որոնք տգէտ ու անպատրաստ են, մեծ պատիժ կը կրեն իրանց անշարժութեան համար և բոլորովին կը կորցնեն իրանց հարստութիւնն ու ոյժերը, կը դառնան ուժեղի ստրուկ:

Հայերը այդպիսի անպատրաստ և անշարժ ժողովուրդներից են: Այդպէս է ցոյց տալիս ներկան:

Բագում հաւթային կրիգիւր շարունակում է: Կարծում էին թէ այդ գրութիւնը երկար չի տևի, բայց ահա անցել են ամիսներ և տագնապը աւելի ու աւելի մեծ չափեր է ընդունում. այլ ևս չեն հաւատում թէ կը վերադառնան այն ժամանակները, երբ հաւթը առասպելական օգուտներ էր տալիս: Ուս-

տի և սկսուել է մի նոր շրջան նաւթային արդիւնաբերութեան մէջ. դա իննայողութիւնների, կրճատումների շրջանն է:

Բագուն—մեր գաւառների մի հաւաքածուն է: Նաւթային արդիւնագործութիւնը դարձրեց նրան մի խոշոր կենտրոն, որ իր մէջ հաւաքեց մեր գաւառների բոլոր աչքի ընկնող ոյժերը: Այնտեղ էին դիմում ահագին քանակութեամբ մարդիկ՝ աշխատանք գնելու համար. այնտեղ էին տանում մեր գաւառների դրամական իննայողութիւնները՝ շահագործուելու համար: Եւ այժմ արդիւնաբերական տագնապը հարուածում է ոչ միայն Բագուն, այլ և մեր գաւառները: Հաղարաւոր բանուորներ անգործ են մնացել. պաշտօնից զրկւում են և ուրիշ ժառայողներ, իսկ նրանք, որոնք մնում են իրանց տեղերում, հարկադրուած են այժմ ծառայել աւելի քիչ ռոճիկով:

Ահա այս աշխատաւոր դասակարգերի դրութիւնն է, որ արժանի է ուշադրութեան և կարեկցութեան: Հասարակ բանուորների ահագին մեծամասնութիւնը զեռ այնքան անկանելի դրութեան մէջ չէ. նրանք կարող են վերադառնալ իրանց գիւղերը, զբաղուել իրանց հողով ու տնտեսութեամբ. այդ կողմից կրիզիսը նոյնիսկ բարերար ազդեցութիւն արած կը լինի, սովորեցնելով մարդկանց որ անցաւոր են ոսկու հեղեղները, անցաւոր չէ միայն այն հարստութիւնը, որ տալիս է հողը: Վերջին տարիներում մեզ մօտ շատ էր նկատուում այն ցաւալի իրողութիւնը, որ հողագործը անմշակ թողնելով իր դաշտը, վագում էր Բագուն՝ արագ ու հեշտ հարստանալու համար: Այժմ դառն իրակասութիւնը կը վերադարձնէ այդ մարդկանց զէպի իրանց գութանն ու գոմը:

Այլ է այն մարդկանց դրութիւնը, որոնք հող ու վար չունեն, որոնք հասարակ բանուոր չեն, այլ ապրում են միայն իրանց ծառայութեամբ: Այդպիսի մարդկանց մի ահագին բազմութիւն կայ Բագում և ահա դրանք են մնացել նեղ դրութեան մէջ: Գործատէրերը իննայողութիւն են պահանջում իրանց կառավարիչներից, իսկ դրանք, ինչպէս վկայում են շատ տեղեղեկութիւններ, անխնայ կրճատում են ռոճիկները, զրկանքների են ենթարկում ծառայողներին: Հեշտ է երևակայել թէ՛ սրբան անտանելի պայմաններ են ստեղծուում այդ տեսակ աշխատաւորների համար: Մեծ մասը ծանրաբեռնուած է ընտանիքներով, հազիւ է կարողանում պահպանել իր ընտանիքի գոյութիւնը: Եւ այժմ, անխնայ կրճատումների և իննայողութիւնների շրջանում, այդ դասակարգը չէ կարող նոյն իսկ դժգոհութիւն յայտնել. պարապ մնացած աշխատող ձեռքերի քանակութիւնը մեծ է, այդ դրութիւնից օգուտ են քաղում կառավարիչները և ա-

առնոց խեղճահարուելու, առանց աջ ու ձախ նայելու, աշխատում են գործատեւերի օգտին:

Պէտք է աւելացնել որ այդպիսի քաջագործութիւններ կատարող կառավարիչները ինտելիգէնտ մարդիկ են, բարձրագոյն ուսում ստացած: Մենք երբէք չէինք կարող վեհ առաքինութիւններ սպասել արդիւնաւերական աշխարհից, ուր հարիւրաւոր մարդկանց շահերը զոհուում են մի անհատի համար. բայց մենք իրաւունք պիտի ունենայինք սպասել այդ աշխարհից փոքր ի շատէ կարեկցութիւն, մարդկային զգացմունք: Կրճատել ծախսերը միմիայն ի հաշիւ այն ծառայողների ոտճկի, որոնք չեն կարող խօսել, որոնք նոյն իսկ արդիւնաւերական երջանիկ ժամանակներում միայն քրտնոլ ու աշխատող են եղել, երբէք չեն վայելել մեծամեծ ոտճիկներ և ամեն տեսակ յարմարութիւններ,—այդ անարդարութիւնը մեզ հրէշաւոր է թւում: Կրճատումը եթէ անհրաժեշտ է, պէտք է կատարուի տնտեսութեան բոլոր ճիւղերից. իրանք, գործատեւերը, նրանց կառավարիչները նոյնպէս պիտի խնայողութեան չափի շակ մտնեն: Միայն գալլի բարոյագիտութիւնը կարող է հաշտուել այնպիսի դրութեան հետ, երբ թոյլն ու խեղճը պիտի հարստահարուեն՝ մեծերի և ուժեղների բարեկեցութիւնը չը խանգարելու համար:

Մարդկային զգացմունքների, կարեկցութեան մասին յիշեցնելը աւելորդ չէ, թէև արդիւնաւերողները վաղուց են թքել այդպիսի բաների վրայ: Աւելորդ կը լինէր քարոզը միայն այն դէպքում, եթէ բազմաթիւ աշխատաւորները վաղօրօք մտածած լինէին իրանց մասին և ինքնօգնութեան գաղափարից առաջ նորդուելով, կազմակերպած լինէին իրանց համար միութիւնների, խնայողական, թողակատու գանձարաններ և այլ այդպիսի հիմնարկութիւններ: Համեմատաբար բարեկեցիկ ժամանակներում նրանք չը մտածեցին «սև օրուայ» մասին և ահա այժմ, երբ եկել է այդ սև օրը, երբ կրիզիսի ահաւոր լծի տակ ընկած գործատեւը նրանց զրկելու, պոկելու միջոցով է ուզում հաւասարակշռութիւն մտցնել իր բիւջէի մէջ,—ուրիշ ճար չէ մնում այդ անօգնական աշխատաւորների համար, բայց միայն դիմել մարդկային խղճին և արդարութեան:

Թոյլ զէնք է դա գոյութեան կռուի դաշտում: Բայց ինչ արած, երբ չը կան աւելի լաւ, իրական զէնքեր: Աշխատաւոր մարդիկ անհոգ են եղել իրանց ապագայի վերաբերմամբ: Գոնէ խղճան նրանց...

*
* *

Նաւթային կրիզիսից բնական է անցնել այն սուր կրիզի-

սին, որի մէջ այժմ տառապում է Երևանի թեմական դպրոցը: Սա արդէն հայրենի անկարգութեան առաջացրած աղէտներից մէկն է և ունի իր ցաւալի, բնորոշ պատմութիւնը:

Անցեալ տեսութիւնների մէջ մենք, խօսելով երեցփոխանական հարցի մասին, բացատրում էինք տեղի ունեցող ընդհարումները, վէճերը այն հանգամանքով, որ ժողովուրդը իւրացրել է օրինականութեան զգացմունքը, իսկ հոգևոր իշխանութիւնը դեռ չարունակում է կամայականութիւնները օրէնքի տեղ դործադրել: Սա մի ընդհանուր հիւանդութիւն է, մի քաղցկեղ, որ առաջացրել է կատարեալ անիշխանութիւն մեր եկեղեցական գործերի մէջ: Դրութիւնը միշտ երբեմն է, միշտ խախտւում, միմեանց հակասող կարգադրութիւնները հրապարակ են նետւում մի շմեցնող առատութեամբ, բացարձակ, օրը ցերեկով: Հասկանալի է որ մի այսպիսի դրութեան մէջ խառն ու չփոթ վիճակ կարող են ունենալ մեր հիմնարկութիւնները-պատասխանատւութեան զգացմունք չէ մնացել, իւրաքանչիւր անհատ կարող է իրան ինքնագլուխ համարել, աւելի ևս խառնել, տրորել գոյութիւն ունեցող վարչական քաօսը:

Այդ քաօսի մէջ, սակայն, աչքի է ընկնում մի տենդենցիա, որ հետևողականութեան բոլոր կանոններով առաջ է մղւում և արդէն շատ խոշոր նուաճումներ է արել: Դա կղերական այն սկզբունքն է, որ զրօյի է հաւասարեցնում ժողովրդի նշանակութիւնն ու իրաւունքը: Ոչ մի բան ներկայումս այնքան արհամարհուած, ծաղրի ու հեղեղութեան առարկայ չէ դարձած մեզանում, ինչպէս ընտրողական սկզբունքը: Հազարաւոր տարիներով սրբագործուած այն կարգը, որով եկեղեցական բոլոր պաշտօնները ժողովրդի ընտրութեամբ էին կարգաւորւում և սահմանւում, այժմ մի դատարկ ձայն է դարձել: Ընտրողը հիմա ոչինչ իրաւունք չունի. նա միայն քուէ տուող մի մեքենայ է, նա հարկաւոր է մի ձեռնարկութիւն կատարելու համար: Շուտով այդ ձեռնարկ նշանակութիւնն էլ կը վերացուի և «նշանակելը»-այժմեան հոգևորականութեան այդ պաշտած դադափարը — յաղթող կը հանդիսանայ ամեն ինչի մէջ: Եւ ճակատագրին հաճոյ էր կարգադրել այնպէս որ այս բոլորը կատարուի մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր եկեղեցու գլուխ է մի հոգևորական, որ դեռ 1860-ական թուականների սահմանադրական կարգերի ջերմ պաշտպանն էր և առում էր. «Խորիմեան սահմանադրական ծնած է»:

Կղերական ոգին, ինչպէս ասացինք, առաջ է տանում իր յաղթական արշաւանքը անսայթաք, լաւ ծրագրած հետևողականութեամբ: Մնացել են չորս հատ թեմական դպրոցներ և հաւ

այդտեղ են այժմ տառապանքներ ստեղծում կղերականութեան ճիգերը: Մի ժամանակ ոչնչացրած էր ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը զպրոցական գործերի մէջ: Շուշու թեմական զպրոցը կառավարում էր նշանակովի հոգաբարձուներով: Բայց անցեալ տարուայ ամառը յանկարծ, անսպասելի կերպով, վերանորոգուեց հին կարգը, հոգաբարձուներ ընտրուեցան թէ՛ Շուշում, թէ՛ Երեւանում և թէ՛ Թիֆլիսում: Այդ կարգադրութիւնը ոգևորեց շատերին, որոնք չէին ուզում հաւատալ թէ մեր հոգևոր իշխանութիւնը վճռել է երես դարձնել ժողովրդից: Սակայն անժամանակ էր այդ հրճուանքը. ժողովրդին, ճիշտ է, վերադարձրին նրա ընտրողական իրաւունքը, բայց միևնոյն ժամանակ դառն զեղահատեր էլ մատուցին. պարտաւորական հրատարակուեց հոգաբարձութիւնների մէջ երկու-երկու քահանայներ մտնցնելը: Երևանը իր ընտրութիւնների ժամանակ ցոյց տուեց որ ժողովրդական սկզբունքի տեսակէտից այդպիսի պարտաւորութիւնները ազատութեան սահմանափակումն են նշանակում և չընտրեց քահանայներ: Այդ դասից խրատ առաւ Թիֆլիսի առաջնորդ (այժմ սլաշտօնից հեռացրած) Սուրէնեան արքեպիսկոպոսը, որի առաջարկութեամբ քահանայական դասը բաժանուեց ժողովրդից, մի առանձին կաստա դարձաւ ու առանձնացած ժողով կազմակերպ, երկու քահանայ-հոգաբարձու ընտրեց: Այդ կարգը միայն Թիֆլիսում մնաց, Երեւանում և Շուշում քահանայներ չը մտան հոգաբարձութիւնների մէջ: Մի ընդհանուր օրէնք, կանոն մտցնել անկարող եղաւ հոգևոր իշխանութիւնը:

Երևանի հոգաբարձութիւնը անցեալ տարուանից գործի մէջ մտաւ և զպրոցի տեսչութիւնը յանձնեց բօխչկ Տատեանին: Ուսումնական տարուայ վերջում հոգաբարձութիւնն արձակեց եօթը ուսուցիչներ, որոնք ազմուկ բարձրացրին և մտան Սուրբիաս արքեպիսկոպոս Պարգեանի թեկի տակ: Թէև արքեպիսկոպոսը համաձայն է եղել հոգաբարձութեան հետ, բայց մի քանի օրից յետոյ յայտնում է թէ ինքը սխալուած է եղել ստորագրելով հոգաբարձական որոշումը: Սուրբիաս արքեպիսկոպոսը այնքան լաւ յայտնի է մեր մէջ, որ հազիւ թէ հարկաւոր լինի նրա մասին տեղեկութիւններ հաղորդելը: Սկսում են ինտրիգները. հոգաբարձուները, ի հարկէ, հաստատ են իրանց վճռի վրայ, հրաւիրում են նոր ուսուցիչներ: Բայց էջմիածինը միջամտում է, ոչնչացնում է ժողովրդի ներկայացուցիչների նշանակութիւնն ու իրաւունքները և Պարգեանը կատարեալ յաղթանակ է տանում: Հրատարակում է կարգադրութիւն որ բոլոր թեմական զպրոցների տեսուչները ընտրուեն հոգևորականներից: Երևանի հոգաբարձութիւնը հպատակում է այդ կարգադրութեան և գոհ այն

հանգամանքից որ գոնէ արձակուած եօթը ուսուցիչներ Վերաբերմամբ իր կայացրած վճիռը մնում է անխախտ, տեսչական պաշտօնի համար ընտրուած է Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանին և Մատթէոս վարդապետ Մատթէոսեանին, խնդրելով էջմիածնից որ դրանցից մէկը հաստատուի տեսուչ։ Սակայն փոխանակ հաստատելու, էջմիածինը մի նոր կարգադրութիւն է հանում, որով ժամանակաւոր տեսուչ է նշանակում դպրոցի ուսուցիչներից մէկին և բայց դրանից կարգադրում է որ արձակուած ուսուցիչները նորից իրանց պաշտօնին հրաւիրուեն։ Հոգաբարձութիւնը բողոք է ուղարկում։ Էջմիածնից գալիս է մի վարդապետ, որ աշխատում է համաձայնութիւն կայացնել հոգաբարձութեան և Սուքիաս արքեպիսկոպոսի մէջ։ Ի՞նչ պայմանով։ Էջմիածինը որոշում է որ արձակուած ուսուցիչներից մի քանիսը իրանց կամքով հրաժարուեն պաշտօնից եւ հոգաբարձութիւնը դրանով բաւականանայ։ Կազմւում է ժողով էջմիածնից եկած վարդապետի ներկայութեամբ։ Սուքիաս արքեպիսկոպոսը դրական կերպով, երդումով հաւատացնում է թէ ինքը կը համոզէ ուսուցիչներին հրաժարուել։ Բայց միւս օրը բոլոր այդ եօթը ուսուցիչներին հրաւիրում է պաշտօնի։

Առ այժմ գործը այս դրութեան մէջ է։ Հոգաբարձութիւնը դեռ սպասում է կարգադրութեան էջմիածնից և պատրաստւում է հրաժարական տալ։ Ահա Երևանի կրիգիսի պատմութիւնը։ Ձեզ նա կարող է թուալ «Հազար ու մէկ գիշերներից» վերցրած մի կտոր, բայց իրողութիւնը այս է, ինչ ուզում էք, կարող էք համարել։ Երևանի դպրոցի այս ոգիսականը առաջինն ու վերջինը չէ մեզանում։ Շուշու դպրոցը նոյն անկերպարան դրութեան մէջ է, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցն էլ շուտով նոյն «հարսանիքը» կը սկսէ։

Ե՞րբ կը լինի այս բոլորի վերջը։ Թէև մենք ատում ենք կղերական ոգին, թէև մենք դէմ ենք և միշտ պիտի դէմ լինենք կղերական տիրապետութեան, բայց դպրոցների համար աւելի լաւ կը լինէր տեսնել միանգամից կղերականութեան կատարեալ թափառութիւնը, քան ականատես լինել այսպիսի երեւումներին ու խաղերին։ Մի օրէնք, մի հաստատուն, անխախտ կարգ... Ո՞ւր է նա։

*
* *

Այս անգամ էլ ուրախութեամբ արձանագրում են մի ուրախալի փաստ մեր գաւառների կեանքից։ Օգոստոսի 26-ին Վննետիկում տօնուեց Մխիթարեան միաբանութեան երկուհարիւրամիակի յօրեկեանը։ Այդ գրական տօնախմբութիւնը

արձագանք գտաւ մեր գաւառներում: Կարսում և Ալեքսանդրապօլում յատուկ երեկոյթներ սարքուեցան ի պատիւ Մխիթարեաննների. Արասթումանում կայացաւ զրական երաժշտական երեկոյթ. շատ տեղերից շնորհաւորական հեռագիրներ ուղարկուեցան Մխիթարեաններին: Իսկ Բագում, հայոց եկեղեցում, հոգեհանգիստ կատարուեց Մխիթարեանների համար և եղիշէ վարդապետ Մուրադեանը քարոզ ասաց: Այդ առիթով տիրացուական մամուլի մէջ վայնասուն բարձրացաւ, բայց անցել են այն ժամանակները, երբ այդպիսի ազաղակները որ և է տպաւորութիւն էին թողնում:

Գաւառը այդպիսի սրտագին յոյցերով վերաբերուեց հայոց զրականութեան հաղուագիւտ տօնին: Իսկ ի՞նչ արաւ մայրաքաղաք համարուող Թիֆլիսը.— Ոչինչ: Ամօթ չէ ասելը...

Ա.